

XIX. Asır Osmanlı Edebiyatı'nda Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişimi ve Şebinkarahisarlı Abdî Bey'in Türklükle İlgili Bir Manzûmesi

İsrafil Babacan*

GİRİŞ

Modern manada milliyetçilik, dünya tarihinin yaklaşık olarak iki yüz elli yıldır tanıdığı bir düşüncedir. İnsanlığın bilinen tarihinde yer yer *kavmiyet* düşüncesine dayalı toplumlara ve hükümetlere rastlansa da, genel olarak XIX. asra kadar *dil, soy ve vatan* birliğine dayanan modern milliyetçilik anlayışı pek görülmez. Bunun yerine inanç ve ortak medeniyet birliğine dayanan toplumsal düzen ve devlet yapılanması ön plandadır.

Türklerin İslâmiyet'i tanımlarından sonra kurdukları devletlerde de *İslâmî kültür ve medeniyet* hemen her zaman devlet teşkilatının ana mihverini oluşturmuştur. Bu yüzden, XIX. asra gelene kadar *Türk Milliyetçiliği ve Türk Kültürü* tarih yazıcılığında ve edebî metinlerde bağımsız bir konu olarak ele alınıp şuurlu bir biçimde işlenmez. Hatta bazı Türk devletlerinin tarihî ve edebî metinlerinde *Türk ve Türklük* garip bir biçimde küçümsenir ve alay konusu edilir. Elbette bu durumu, günümüzün çağdaş koşullarıyla ele almak mümkün değildir. Çünkü söz konusu metinlerde ele alınan *Türklük* kavramı XIX.

* Arş. Gör., Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı. babacan@gazi.edu.tr

asırda gerçek manasını kazanan millet mefhumundan oldukça uzaktır. Ancak yine de bazı durumlarda *Türk* kavramı için, kabul edilmesi güç bir anlamlandırma söz konusudur.

Gerek Türkiye Selçukluları döneminde gerekse Osmanlı döneminde, devlet teşkilatında görev alıp yerleşik hayata geçen Türkler "*Türk*" adıyla, konargöçerler de "*Türkmen*" adıyla anılır. Örneğin Fâtih Kunûnnâmeleri'nde "*Türk*" ve "*şebirli*" kelimeleri eş anlamlıdır. Dolayısıyla Osmanlı devletinde Türk, yerleşik hayatı, Türkmen ise göçebe hayatı temsil etmekteydi (Koca 1999: 88). Buna bağlı olarak Osmanlı tarih yazıcılığında Türk ve Türkmen kavramı, yer yer hakaret dolu ifadelerle anılır. Mesela Osmanlı tarih yazıcılığında iki tip Türkmen imajı belirginleşir: Birincisi, Osmanlı hanedanının da mensup olduğu ve bunun daima övünç kaynağı olarak zikredildiği "*Türklük*"tür. İkincisiyse bunun tam aksine Osmanlı Devleti'ne karşı duran, ayaklanmalar çıkaran, köyler basıp yol kesen eşkıyalık yapan Türk tipidir (Gündüz 1999:95). Gerçekten de Avrupalıların Osmanlı halkı için kullandıkları Türk tabiri, XIX. yüzyıla kadar Osmanlı metinlerinde yer almaz. Diğer taraftan Türk millî özellikleri İslâmî pota içinde eridiğinden Türk ve Müslüman aynı manaya gelmekteydi (Sarınay 2002: 821). Bazı araştırmacılar, Osmanlı Tarih yazıcılığında Türk ve Türkmen kavramının menfî bir anlam taşımasını iki nedene bağlarlar: 1. Osmanlı devlet düzeninde gayr-ı Türk unsurların egemen güçleri oluşturduğu, Türklerin ise "azınlık" statüsüne düşürüldüğü. 2. Kendilerini dinî kimlik ile tanımlamaya başladıktan sonra Türk kelimesinin giderek küçültücü bir anlam kazanması (Gündüz 1999:92). Gerçi bu dönemde bazı tarihçilerce Osmanlı hanedanının Türklüğü vurgulanmakta, Osmanlı ordusunun başarıları Türklerin başarıları olarak takdim edilmektedir. Bunun yanında, Türklerin de Osmanlı reayasının ünitelerinden birisi olması hasebiyle, bunların isyanlarında da tahkir edilmelerine neden oluyordu. Başka etnik unsurların isyanlarında da benzer tahkir dolu ifadeler rastlanır Ancak şu noktayı belirtmekte fayda vardır ki etnik ve millî duyguların henüz belirginleşip güçlenmediği bir dönemde, millî kimliği ön plana çıkaran bir devlet beklemek imkansızdır (Gündüz 1999:96).

Osmanlı toplumunun sosyal yapısı hakkında en belirgin gerçeklerden biri köyde kalan Türk ile şehirlinin, dili, müziği, zevki hatta ahlak ve adetlerinin iki farklı teşekkül oluşturmasıdır (Orkun 1977:46). Osmanlı toplumunda Türk kimliğinin hor görülmesi meselesinde, köylü-şehirli ayrımı dışında, başka nedenleri de ileri sürenler vardır. Buna göre, Osmanlı devrinde, muhtelif vesilelerle toplum içine girmiş farklı unsurlar, Türkü kötü anlatma telakkisinde etkili olmuştur. Örneğin Fars edebiyatının tesir ve nüfûzuna kuvvetle maruz kalan bazı Osmanlı şairleri, Türk kelimesini, hiç layık olmadığı şekilde ve muhtelif manalarda kullanmışlardır (Levend 1984:594).

Osmanlı aydınlarının zihninde ve Osmanlı sosyal yapısında, imparatorluğun kurucu ve asıl unsuru olan Türklerin ve Türklük kavramının ön plana

çıkmasını Osmanlı toplumu ile millet anlayışında aramak gerekir. Gerçekten de Osmanlıda *millet* sözü dinî bir âdiyet ifade eder. Bu kavramı bugünkü "nation" manasında kullanmak, Doğu milletlerine ve Osmanlıya, son asırda gelmiştir. Osmanlıda fert, doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhanî, malî, idarî, otoritesine bağlı olarak yaşar. Mesela Ermenilerin hepsi Ermeni milleti olarak değil; Gregoryen (Ermeni), Ermeni-Katolik (Katolik) ve 19. yüzyılda da Protestan olarak üç millet halinde teşkilatlanmıştı. Bunlar bir süre Süryanî kadim cemaati ile birlikteydi. Musevî milleti ise Karaim mezhebindeki Yahudiler ile hem bir arada hem değildi. Ferman ve işlemlerde Musevî milleti haham başısı ve Karaim millet başından söz edilirdi. Buna kısaca *millet teşkilatı* denirdi. Peki, millet teşkilatı neydi? Bu teşkilat, bir bölgenin *Dârü'l-İslâm*'a katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (ehl-i zimmet) bir ahitnâme, hukuk ve himaye bahşedici bir anlaşma ile İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukukî varlıktır. Bu tarifi dışında, milletin hukukî veçhesinin farklı ve ayrıntılı yönleri vardır. Bu ahitname tek taraflı bir tasarruftur. Osmanlı imparatorluğu tarihteki son İslam imparatorluğu olarak bu konularda bir mükemmelleşme ve hukukî-idarî yapıda bazı müşahhas veçheler ortaya koyma durumundadır (Ortaylı 2002:217-218).

İşte yukarıda zikredilen nedenlerden dolayı, XIX. asır öncesi Osmanlı şiirinde de, tarih yazıcılığına paralel olarak *Türk* kelimesi bugün için zor anlayabileceğimiz bir biçimde ve hiç de hoş olmayan bir tarzda ele alınır. Divan şiirinde bizim bu gün anladığımız manada bir milliyetçilikten söz edilemez. Onların ilk dönemlerde "din" yerine kullandıkları "millet" kelimesi artık yavaş yavaş "kavim" ve "halk" yerine kullanılır olacak ve daha önceki asırların şiirinde yalnızca küçük bir ilgi, vezin yahut kafiye gereği anılan millet isimleri, ilerleyen asırlarda giderek "dil, kültür ve ırkî birliktelik" anlamında yayılmaya başlayacaktır (Pala 1999/1:189). Divan şiirinde *Türk* kelimesinin menfî kullanımlarına birkaç örnek vermek gerekirse (Levend 1984:594; Pala 1999/2:59):

Terk et o Türk'ü k'etse teşebbür ne denli kim
Çifti komuş Sitanbul'a gelmiş Sabanca'dan¹ (Surûrî)

Bî-edeblik itse hem bir şabs-ı bed
Ta'n idüp dürler ki Türkî mi-koned² (Vehbî)

Ey Kadîmî Türk'e hiç olma yakîn
Sözleri olur ise dürr-i semîn
Zinhâr olma sakın Türk'e karîn
Kes başın kanını dök çekme gamın
Uktülü't-Türke velev kâne ebâk³ (Kadîmî)

¹ Ne kadar şehirli oldum dese, sen yine Türk'ü terk et. Çünkü o, Sapanca'ya kadar çift ile gelmiş ve orada sabanını bırakıp şehre girmiştir.

² Kötü bir kimse de edepsizlik yaparsa, ayıplayıp "Türklük ediyor" derler.

Başka nedenleri bir köşeye bırakıp böyle bir kullanım için edebî nedenlere baktığımızda, ilk karşımıza çıkan şey Divan şiirinin Fars şiiri ile münasebetleridir. On birinci asırdan yirminci asra kadar İran'daki hemen bütün devletler Türkler tarafından kurulduğundan, İslâm sonrası yeni Fars şiirinde *Türkler ve Türklük* oldukça övülür³. Ancak zamanla Fars kültürünün bu devletlerde hâkim bir hale gelmesiyle, özellikle Fars kökenli şairler tarafından Türkler yer yer zemmedilir. İşte bu tip şairleri örnek alan ve özellikle *gayr-ı Türk* unsurlardan gelen bazı Osmanlı şairleri, benzer kullanımları hiç eleştirmeden prototip olarak alırlar. Elbette bu tip kullanımları sadece *gayr-ı Türk* unsurlara bağlamak kolaylık olur. Türklerin dini ve bunun getirdiği sosyal yapıyı *derinlemesine* işlemeleri bu konuda en büyük etken olmuştur diyebiliriz. Bu durumu Pala şöyle dile getirir: *"İslam dini Türklerin gönüllerine ulaştınca, onların, Türklüklerini ve milliyetlerini bu yüce dinin ıhtisamına, kültür ve tesbirine feda etmeleri o kadar da zor olmayacaktı. Dinî hislerin millî hislere galebe çalması, yabut diğer bir ifadeyle Türklüğü ihmal etmeleri, milliyet duygusunun organize teşekkilden uzak olduğu bir dünyada elbette pek kolay olacaktı. Nitekim şarkın İslam'a yönelik edebiyatı, medeniyeti ve kültürü yalnızca Arapların yabut Acemlerin elinde değil, Gazneliler, Atabegler, Selçukîler, Timuriler, Osmanlılar gibi pek çok Türk coğrafyasında taklit ve tatbik sahasına konuldu, yeni fikirler, medeniyetler neşv ü nemâ buldu, binlerce eserler verildi. Çünkü burada artık kavmiyet değil İslamiyet ön planda idi. Türk dünyasındaki bu köklü tutum, bütün dünyanın fikrî yapısını yenilediği XIX. yüzyıla kadar sürecek ve ta Tanzimat yıllarına kadar uzanacaktır. Çünkü dünya, milliyet fikriyle ilk kez 1789 Fransız İhtilali'nde tanıştı ve ondan önceki zamanların fikirleri asla milliyetçilik üzerine formatlanmadı... Sonuçta atalarımız, Osmanlı kimliklerini Türk kimliklerine tercih ederken gayetle masum idiler. Yani onlar, Orta Asya'dan kopup gelmiş olsalar bile artık Anadolulu Türklerdir ve uzun asırların etkisiyle, genlerinde var olan Türklüklerini daha yüksek mertebelere çıkardıklarını vehmetmektedirler. Bunda en etkili faktör, hiç şüphesiz İslamiyet'in rubudur. Üstelik o zamanlar milliyet diye bir düşününenin, henüz gökkubbenin altında adı konulmamıştır"* (Pala 1999/2: 61-69).

İ. XIX. ASIR OSMANLI EDEBİYATINDA MİLLİYETÇİLİĞİN GELİŞİMİ

Osmanlı toplumunda milliyetçilik en son Türk unsuru arasında görülür. Bunun nedeni, imparatorluğun çoğunluğunu ve yönetici kesimlerini oluşturan Türklerin, onu sürdürmeyi ve kurtarmayı düşünmeleri ile ümmet yapısının etkisidir. Bu iki faktör Türklerin milliyetçilik fikrine yönelmesini önleyen fren mekanizmaları olmuştur (Sarıay 2002:820). Bunun yanında söz konusu gecikmeyi cemaat yapısı, eğitimin gelenekselliği, yazı dillerinin farklılığı, millet sistemi ve kültürel heterojenliğin yoğunluğu gibi sebeplere bağlayanlar da vardır (Karakaş 1999: 227-232).

³ Türk baban da olsa (gördüğün yerde) öldür.

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Adnan Karaismailoğlu, "Yeni Farsça İlk Şiirlerde Türkler ve Türk Kültürü", *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara 2001, s. 35-59.

Ancak XIX. asır Osmanlı toplumu için en büyük gerçek millet sisteminin bozulmasıdır. 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları ile, gayrimüslimler, Müslüman tebaa ile eşit duruma getirilmiştir. O zamanki halkın ifadesi ile, “*gâvura gâvur demek yasak*” olmuştur. Böylece devletin kuruluş ilkeleri bozulmuştur. Büyük tarihçimiz Cevdet Paşa'nın ifadesi ile, “*devletin esasına halel gelmiştir*” Böylece gayrimüslimler, devlet kademelerinde görev almak ve askerlik haklarını elde etmiş, yabancı devletlerin de, bunlar vasıtasıyla Osmanlı idarî ve siyasî yapısına müdahale imkanları artmıştır (Köseoğlu 1999:316). Bu durum gayrimüslimleri devlete bağlamak yerine milliyetçi öz güvenlerinin ve duygularının artmasına neden olmuştur.

Bilindiği üzere birçok sosyal konuda olduğu gibi millet ve milliyetçilik konusunda da, Osmanlı toplumunda Batılı bir anlayışın gelişmesi, Tanzimat dönemine ve Jön Türkler'in Batılı çalışmalarına dayanır. Tanzimatçılar Fransızca “*nation*” karşılığında millet mefhumuna dillerinde yer veriyorlarsa da, birleşmiş Fransız milleti ile Osmanlı devletinin tebaası olan muhtelif kavimler kümesinin milliyete bakış açısından çok farklı olduğuna dikkat etmemiş görünürler. Jön Türkler'se, Müslüman gayr-ı Müslim, Türk gayr-ı Türk bütün Osmanlı tebaasını düşünce olarak bir millet saymışlardır. Bu arada gerek Tanzimatçıların gerekse Jön Türkler'in millet mefhumunu açıkça tanımlamadıkları görülür. Bir bakıma bundan şuurlu olarak kaçındıkları düşünülebilir. Çünkü bu, fiiliyatta Osmanlı sosyal düzeninin bozulmasına neden olabirdi. Veyahut Osmanlı tebaasının bütünü bir millet olarak tasavvur ederek millet kavramını buna göre kullanmışlardır. Başka bir görüş olarak Tanzimatçıların ve Jön Türkler'in Avrupa'yı karıştıran milliyetçilik hareketlerinden yeterince haberdar olmadıkları söyleniyorsa da bu pek inandırıcı görünmemektedir (Akçura 2001:14-15).

XIX. yüzyılda bazı yönleriyle Türkçülüğün öncüleri sayılabilecek şair ve yazarlar vardır. Kimilerine göre bu şair ve yazarlar Türkçülüğün birinci safhasını teşkil ederler. Bu dönemde Ziya Paşa “Şiir ve İnşa” adlı makalesinde Türk dilinin sadeleşmesiyle ilgili görüşleriyle, Ahmet Vefik Paşa “Lehce-i Osmânî” adlı eserindeki Türk lehçelerine ait düşünceleriyle, Süleyman Paşa “Târîh-i Âlem” adlı çalışmasında Türk tarihine büyük bir yer vermesiyle, Süleyman Hüsnü Paşa “Sarf-ı Türki” adlı Türkçe bir gramer yazmasıyla, Ahmet Cevdet Paşa bazı tarih çalışmalarıyla ve Şemseddîn Sâmî, “Kâmûs-ı Türki” adlı sözlüğüyle Türkçülüğün birinci safhasında ön plana çıkan şair ve yazarlardır (Orkun 1977:52-55). Bu çalışmalar görüldüğü gibi dil ve filoloji ağırlıklıdır. Ancak Osmanlı devletinde ilk defa Batı kaynaklarından alınarak Türk tarihine ve Türk etnolojisine dair yazılan çalışma, Celâleddîn Paşa'nın “Eski ve Yeni Türkler” adlı eseridir (Akçura 2001:31).

Türkçülüğün ikinci safhası, yine dil ve edebiyat çalışmalarına dayanmakla birlikte, daha fazla kültürel ve tarihî arka plana sahiptir. Bu dönemde Türk tarihi ve kültürüne bakış açısı çok daha genişlemiş, kapsamlı araştırmalara

imza atılmıştır. Ayrıca bu dönem Türkçülüğünün en önemli vasıflarından biri Batı'da Türk dili, kültürü ve tarihi sahalarda yapılan çalışmalardan yararlanma yoluna gidilmesidir. Bu durum, Batı'da Türkoloji çalışmalarının artmasının tabii bir neticesidir. Söz konusu dönemde dikkat çeken çalışmalar; Veled Çelebi'nin "Medhal" adlı kitabında Türk atasözlerini toplaması, Necip Asım'ın ilk defa Türk tarihi yazması ve Orhun kitabelerini Osmanlı Türkçesi'ne aktarması ile Bursalı Tahir Bey'in "Türklerin İlim ve Fünûna Hizmetleri" adlı kitabıdır (Orkun 1977:56-63). Öne çıkan bu çalışmaların dışında, Buharalı Süleyman Efendi'nin "Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî" adlı eseriyle Batı ve Doğu Türkçülük düşüncesini yakınlaştırması ile Ahmet Mithat Efendi'nin çoğu yazıya aktarılmayan şahsî gayretlerini de unutmamak gerekir.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki Türkçülük düşüncesinin asıl faal dönemi Mehmed Emin Yurdakul vasıtasıyla başlar. Zira o, ilk defa Türk milletine kendi öz adıyla ve diliyle hitap ederek onun millî benliğine seslenen kişidir (Orkun 1977:68). Onun hakkında söylenen en yaygın şeyler, "Türkçe Şiirler" adlı dokuz manzumedan mürekkep küçük şiir mecmuasıyla, Osmanlı edebiyatında yeni bir çığır açarak edebiyat sahasında Türkçülüğü belirli bir meslek haline getirmiş olduğudur. Buna göre Türkçe Şiirler'in şairi, bütün Osmanlı şairleri arasında ilk defa tam şuurlu bir surette dilinin Türkçe, milletinin Türk, millet çoğunluğunun halk olduğunu anlamış ve bunu gur sesiyle haykırmıştır (Akçura 2001:135). Onun, "Ben bir Türk'üm.." diye başlayan manzumesi yepyeni bir şeydi. Yıllardan beri tartışma konusu olarak sürüp giden dil, vezin, fikir üslûp ve eda gibi çeşitli meselelerin hepsini birden karşılamış oluyordu. Bu manzumenin dili "Arapça ve Farsça terkipler olmadan Türkçe yazmak değil konuşmak bile mümkün olamaz" diyenlere cevap veriyor; vezni, aruz-hece davasında hececilerin iddiasına yeni bir misal katıyordu. Yalnız bu kadar da değil. Osmanlı deyiminin siyaset ve edebiyat alanını aşarak kavâid kitaplarının ilk satırında yer aldığı bir zamanda, şair ben bir Türküm diyerek milliyetiyle övünüyordu (Levend 1949:275). Kenan Akyüz, Yurdakul'un milliyetçiliğini şöyle değerlendirir:

"Türkçe Şiirler'de, çok açık bir halkçılık ve milliyetçilik gayesi vardır. Ancak bu milliyetçilik, daha sonraları gelişen "Bütün Türkçülük" manasına gelmez; bu milliyetçilik, "Tarihi Osmanlı devletinin kuruluşu ile başlayan Türk'ü yani Osmanlı imparatorluğu içindeki Türk unsurunu hedef tutan, onun için çalışan milliyetçiliktir. Böylece, 1908'den ve bilhassa Balkan harbinden sonra, -imparatorluğa dâhil olduklarından kendimizden saydığımız- Türk dışı unsurlarda millî duyguların artık tamamıyla açığa çıkmasından ve onların acı neticeleri ile karşılaştıktan sonra bizde de görünmeye başlayan milliyetçilik duygularının şiirimizdeki ilk akışları belirmiş oldu... O, Türk unsurunu, imparatorluğu kuran diğer unsurlardan ayırmak için, tamamıyla siyasî bir deyim olan ve Türk'ün dışındaki unsurlar için kullanılan "Osmanlı" yerine, "Türk"ü kullanır" (Akyüz 1986:506).

Bunun yanında Yurdakul'un şiirlerini devrin ihtiyaçlarına göre yorumlayanlar da vardır. Buna göre, 1897 Yunan Harbi'nde savaşanlar sıradan insanlardır. Onların hasreti, öfkesi, kahramanlığı, şehâdeti, yetimleri gibi konuları işleyen edebiyat eserleri onlara hitap etmemektedir. Oysa edebiyat, bilhassa şiir, askerlerin anladığı dilden ve alıştığı formda söylenirse onlar için ciddi bir psikolojik pansuman olabilirdi. Yunan harbi esnasında bunu ilk defa fark eden şairler Manastırlı Mehmed Rif'at ve Mehmed Emin olmuştur (Özgül 2000:42).

II. ABDÎ BEY VE TÜRKLÜKLE İLGİLİ MANZÛMESİ

a. Abdî Bey'in Hayatı: Abdî Bey hakkında bilgi veren kaynaklar çok çeşitli olmasına rağmen genelde birbirini tekrar eden bilgiler ihtiva ederler. Buna göre Şebinkarahisarlı Abdî Bey, Akkoyunlular'dan Şeyh Süleyman Efendi'nin torunlarından Osman Ağa'nın oğludur. Şebinkarahisar'ın Avutmuş Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi belli değildir (Fatin 1271/1855:282; İnal 1999:34; Tuman 1946:644; Ergun ? :207; Özdemir-Özhan 1983:138). Ancak doğum tarihi olarak, 18. yüzyılın son yılları veya 19. yüzyılın başları tahmin edilebilir. İstanbul'a gelerek öğrenimini tamamladıktan sonra Belgrad Muhafızı Selim Paşa ve Harput Valisi Hüsrev Paşaların kitabet hizmetlerinde bulunmuştur. Daha sonra Halep valisi Mustafa Mazhar Paşa'nın divan kitabetinde istihdam edilmiştir (Fatin 1271/1855:282; İnal 1999:34; Özdemir-Özhan 1983:138). 1266/1849-50 yılında Meclis-i Vâlâ mazbata odası hülefası olmuş bir müddet sonra da Bosna Meclis-i Kebîr'i baş kitabetine tayin olmuştur. Burada üçüncü katipliğe kadar yükseldikten sonra 1269/1852-53 yılında görevinden azledilmiştir.

Bu tarihten sonra büyük maddî sıkıntılara maruz kalmış olsa gerektir ki Rüşdî Paşa'ya yazdığı manzum bir müzekkerede şöyle der (Babacan 2000:224):

*"Sekiz on sancak etmişken idâre
Geçenlerde verildi bir riyâset
O da üç mâh içinde çıktı elden
Yine oldum giriftâr-ı meşakkat'
Ma'âşım var idi üç kâse evvel
Riyâsetle kesildi bu ma'îşet
Bu sıklettten beni kurtar efendim
Livâlardan birin eyle inâyet"*

Gerek şair hakkında bilgi veren kaynaklardan gerekse bu manzûmeden anladığımızı göre şair, son vazifesi olan Şebinkarahisar Ceza Mahkemesi Reisliği'ne kadar çeşitli kaymakamlıklar hatta valilik yapmış olmalıdır. Ancak daha sonra da göreceğimiz gibi şairin tenkite meyyâl kişiliği sık sık görevden azledilmesine neden olmalıdır. Abdî Bey 1302/1884-85 yılında Şebinkarahi-

sar'da ceza mahkemesi reisi iken vefat etmiştir (Tuman 1946:645;İnal 1999:34). Şair, II. Abdülhamid'e sunduğu bir kasideye 1302/1884-85 tarihini düşmüştür. Buna göre şairin vefat tarihini; Sicill-i Osmânî'nin 1294/1877 ve Osmanlı Müellifleri'nin 1270/1854 olarak göstermesi (Mehmed Süreyyâ 1996: 413;Mehmed Tahir 1333/1914) doğru olmamalıdır (Tuman 1946: 644; İÜTYDK 1967:935). Şair ömrünün son günlerinde hayatından memnun değildir. Geçmiş ve eski vazifelerini aramaktadır. Memleketine çekildikten sonra yazdığı son şiirlerden birinde şöyle der (İnal 1999:29):

*Mijde zâhid keyfîn üzre bir kabâhat eyledim
Ders ü devr-i aşk u sevdâdan ferâgat eyledim
Hânkâh u mescid ü meyhânedan çektim ayağ
Ka'be-i Ulyâ-yı tevâhîdî ziyâret eyledim*

.....
*Geçti ömrüm ârzû-yı mansıb u ikbâl ile
Bundan artık sanma dünyâda gabâvet eyledim
Şimdi geldi gülşen-i ikbâlîme tâze bahâr
Bâğ u bostânında teşkîl-i zirâ'at eyledim”*

Abdî Bey'in kaç yaşında öldüğü ve çocuk sahibi olup olmadığı hakkında da elimizde kesin bilgiler yoktur. Şair, tenkide meyyâl ve fikirlerini çekinmeden söyleyen bir kimsedir. Hatta bu sebepten İstanbul ilim ve kalem sahiplerince “*Cam Kerten, Kalem Celladı*” gibi lakaplarla anılmıştır (Özdemir-Özhan 1983:138). Abdî Bey, hattatlık ve hakkaklık sanatlarında da mâhir olduğu söylenmektedir (İnal 1999:34).

b. Eserleri: Abdî Bey'in kesin olarak kendisine ait olan iki eseri vardır. Risale şeklinde bir lügatçe de ona atfedilir. Bunlar: 1. Dîvân 2. Nevpeydâ veya Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dânâ Beyninde Muhâvere 3. Erzurum Lehçesi adlı lügatçe.

Şairin İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi T. 207 numarasıyla kayıtlı divanı 130 varaktan müteşekkildir. Bu divanda 1'i münâcât, 6'si na't olmak üzere 34 kaside, 10 terki-i bend, 1 terci-i bend, 2 müseddes, 6 muhammes ve tahmis, 19'u târîh kıt'ası olmak üzere 60 kıt'a, 1 manzume, 7 kısa mesnevî, 14'ü Farsça olmak üzere 358 gazel ve 34 müfred yer alır (İÜTYDK 1967:935; Abdî: Dîvân ty. 207). Şairin ikinci eseri *Nevpeydâ* adıyla meşhur *Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dânâ Beyninde Muhâvere* adında mensur bir eserdir. 76 sayfadan müteşekkil bu eser *Nevpeydâ* adıyla önce İstanbul'da Asır Gazetesi'nde tefrika edildikten sonra, 1287 /1870 tarihinde İstanbul Terakkî matbaasında basılmıştır. Asıl ismi *Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dânâ Beyninde Muhâvere* olmasına rağmen başına düşülen *Nevpeydâ* notuyla meşhur olmuştur (İnal 1999:34). Bu eser, “Nutk-ı Bî-Pervâ” adındaki hayalî bir kişinin, yine hayalî bir kişi olan “Akl-i Dânâ”ya sorduğu 15 adet felsefî ve ahlakî sorunun, yine felsefî ve alegorik bir şekilde şiir ve nesirle cevaplandırılmasından müte-

şeklidir. Bu cevaplar devrin siyasal ve sosyal tenkitlerini de içerir ve şairin tenkitçi üslubu ile fikirleri hakkında geniş bilgiler içerir. Eserin içine hikmetli beyitler ve kıt'alar serpiştirilmiştir. Dili oldukça ağır ve ağırdadır. Bununla beraber 19. yüzyıl sosyal ve siyasal hayatıyla Türk Tenkit Edebiyatı'nın gelişimi açısından mutlaka göz önünde bulundurulması gereken bir eserdir.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne T. 520 numarasıyla kayıtlı Tuhfe-i Vehbî tarzında 15 sayfadan ibaret ve üzerinde "Erzurum Lehçesi" yazılı eksik bir risâle de ona atfedilmektedir. İbnülemin'in verdiği bilgilere göre aslında eserin kime ait olduğuna işaret edilmemiştir. Devrin Müzeler ve Kütüphaneler müfettişi Ahmed Tevhid Bey, söz konusu eserin bu nüshasının bir zamanlar kendi nezdinde olduğunu ancak, ödünç alınıp iade edilmediğini, eserin Abdî Bey tarafından onun yakın arkadaşı olan Ahmed Tevhid Bey'in amcasına getirildiğini söylemiştir (İnal 1999:34). Abdî Bey'in Türklükle ilgili manzûmesi dışında, "Kasîde-i Osmâniyye" adında bir "Dâstân-ı Âli Osmân"ı ve Bayburtlu Zihnî'ye benzer heceyle yazılmış şiirleri de vardır (İnal 1999:34).

c. Abdî Bey'in Türklükle İlgili Manzûmesi: Abdî Bey'in bir bendi Türklükle ilgili olan manzûmesi, dîvânında 40a-43a varakları arasında yer alır. Manzûme, "*Mu'aşşer-i Diğer*" başlığını taşımasına rağmen aslında bir terkîb-i benddir. Çünkü bilindiği gibi muâşşer on mısralık bendlerden oluşup diğer musammatlar gibi müzdevic ve mütekerrir şekilleri olması gerekir. Ancak müzdevic mu'aşşer hiç görülmemiştir. İki şekilde kafiyelenir: 1. aaaaaaaaaAA bbbbbbbAA... 2. aaaaaaaaa(aa) bbbbbbb(ba)... (İpekten 1997:112). Oysa Abdî Bey'in söz konusu manzûmesinin her bendi yine on mısradan müteşekkil olup aa xa xa xa xa xa xa xa vv bb xa xa xa xa xa xa xa xa yy... şeklindedir ki bu terkîb-i bendde kullanılan kafiyeleniş şekillerinden biridir (İpekten 1997:114; Dilçin 1997:233).

Bu terkîb-i bendin 10 bendi vardır. Aslında manzûme, Bağdatlı Rûhî'nin, "*Sanman bizî kim şîre-i engûr ile mestüz/Biz ehl-i harâbâtdanuz mest-i elestüz*" beytiyle başlayan meşhur terkîb-i bendine bir nazîredir. Abdî'nin bu şiiri de; "*Sanman bizî âlûde-i hüsrân u tebâbuz/Biz mu'tekâf-i savma'a-i aşk-ı İlâbuz*" beytiyle başlar. Her iki şiir de *meş'âlû meş'âlû meş'âlû fe'âlûn* vezniyle yazılmıştır. Ancak Rûhî'nin terkîb-i bendi 17 bend olmasına rağmen (Ak 2001:187-196) Abdî'ninki daha kısadır ve 10 bendden oluşur. Abdî'nin terkîb-i bendinin birinci bendi, Rûhî'nin terkîb-i bendinde olduğu gibi rindlik ve rindâne tavrın övgüsü bahsindedir. İkinci bendi de yine Rûhî'ninkine paralel olarak aklın yergisi ve dervişliğin övgüsü bahsindedir. Ayrıca 4. bendde, Rûhî'de olduğu gibi zahidin yergisi mevcuttur. İki şiir arasındaki en önemli benzerliklerden birisi de; Abdî'nin terkîb-i bendinde, Türklüğün övgüsünün yer aldığı yedinci bendin son mısraının, Rûhî'nin söz konusu terkîb-i bendinin en meşhur bendi olan: "*Yuf bârına debrîn gül ü gülşârına bem yuf/ Ağyârına yuf yâr-ı cefâ-kârına yuf*" mısraıyla başlayan meşhur bendiyle aynı redifi ve edayı taşı-

mak suretiyle: “Gayret-keş-i cins olmayanın cânına sad yuff Var ise eger dînine îmânına sad yuff” şeklinde olmasındır.

Abdî'nin bu manzûmesinin 10 bend olduğunu ve Türklükle ilgili kısmın 7. bendde yer aldığını söylemiştik. Manzûmenin diğer bendlerinde şu konular işlenmektedir: Birinci bendde, şair bir rindin dilinden, rindlerin halinin görüldüğü gibi olmadığını, aslında perişan bir halde değil, Allah'ın rahmetine mazhar olduklarını söyler. Zahidin zühdüyle bir şey elde edilemediğini, kendilerinin ulaştığı yerdeyse zillet ve izzetin beraber olduğunu belirtir. Rindlerin davetine icâbetle *sermest-i mey-i aşk* olduklarını anlatır. İkinci bendde, Allah aşkını meslek edinenlerin emellerine ulaşacağı, bu yolda sabırlı olunması gerektiği, “müftî”nin gerçek aşıkları anlamayacağı çünkü “mecnûn”un mükellef sayılmayacağı, aşıkların sureten dünyada olsalar da sîreten maşukla ötelerde buluştukları gibi konular ele alınır. Üçüncü bendde, marifetten behresi olanların kınayıcılardan çekinmeyeceği ve hür ruhlu olacağı, zahidin riyâ dolu haliyle abdest alarak kirden kurtulamayacağı, nasipsiz şeyhin ise tekyedekileri oyaladığı ve taklitle *mahrem-i esrâr* olunamayacağı gibi konular işlenir. Dördüncü bendde, rindleri asıl üzen şeyin feleğin cevri olmadığı halkın güce perestîş etmesi olduğu, Allah'ın tevfiğini gayret eden herkese ulaştıracağı, bilmeyenlerin ise öne geçmek için bahaneler aradığı, dünya için kimseye el açmamak gerektiği, insan için gayretinden başka sermaye olamayacağı konuları ele alınır. Beşinci bendde zâhidin riyâ ve tenâkuz dolu halleri tasvir edilir. Kürsüde halkı şiddetle dünyadan men eden vaizin saf halkı oldukça etkilediği ancak oradan inince aldığı sadaka parasıyla alışverişe koştuğu, bu halin akıl sahiplerince kabul edilemeyeceği vurgulanır. Altıncı bendde, zahidin insanları mal ve servet edinmekten alıkoymakla büyük hata ettiği, dünyanın geçici olduğu ancak ahiret için bir mezra kılındığı, her türlü günahın fakirlikten geldiği, bazı bilgisiz Müslümanların güya takva adına bir köşeye çekilmişken ecnebîlerin zenginleştiği ve ırfan ehlinin dünya ile ilgilenmekle gaflete dalmayacağı zira ariflerin kesrette vahdeti yakalayabileceği konuları işlenir. Sekizinci bendden itibaren şair devrinin sosyal eleştirisine başlar. Herkesin bu dönemde siyasette kendini Eflâtun'a eşit gördüğünü, aslında yerinden kalkamayacak kadar tembel oldukları halde birçok kavmi zabt u rabt altına alacaklarını iddia ettiklerini, aslında kanlarına dahi söz geçiremediklerini söyler. Bu bendde devrin eleştirilen diğer bir yönü de şuursuz Batı taklitçiliğinin başlamasıdır. Şair bu durumu şöyle dile getirir:

“Öğrenmez isen ma'rifet-i merd-i firengi
Zâhirdaki taklîdle bilmem ki ne hâsıl
Yoğ ise eğer bir hünerin kavm-i firenge
Taklîdle kendini beğendirme ne kâbil
Böyle gidenin âkabeti züill ü bevânder
Bu mesleğe sâlik olanın hâli yamandır”

Dokuzuncu bendde insanî ilişkiler ale alınır. Şair, insanların birbirine yakınlaşıp zulmetmemeleri gerektiğini anlatır. Ayrıca 7. bendle paralel olarak, kişinin milletine sahip çıkması gerektiğini vurgular. Bu konuda şöyle der: “*Mabrûm-ı inâyât-ı İlâhî o kişidir/ Metrâk ola indinde bukâk-ı asabiyyet*”. Onuncu ve son bend ise Abdülâzîz Hân’ın övgüsü ve ona dua konularını içerir. Görüldüğü gibi on bendlik terkîb-i bendin ilk altı bendi, terkîb-i bendlerin klasik konuları olan rindlik, dünyanın geçiciliği, hikmet sahibi olma ve zahidin yergisi konularındadır. Şair bu konuları, devrinin eleştirisine geçebilmek için bir girizgâh hükmünde ele almıştır. Araştırmamızın asıl konusu olan ve Abdî’nin devrine göre hayli ileri bir şekilde ele aldığı Türklükle ilgili kısım ise 7. benddedir. Şair, Mehmed Emin Yurdakul’dan çok önceleri Türklüğü ve Türk milliyetçiliğini adeta onun edasını hatırlatır bir şekilde dile getirmiştir. Sanırsanız bu, Türk edebiyatında, Abdî’ye kadar görülmemiş bir durumdur. Söz konusu kısım şöyledir:

“Kimdir acebâ dahl eden eş’ârına Türk’ün
 Nâ-hak yere hep hak veren ağyârına Türk’ün
 Kâ’îl mi olur resm-i vefâ eyleye tercîh
 Bigânelerin kavlini âsârına Türk’ün
 Türklük ile fahr eyler iken halk-ı zamâne
 Dahl eylemeye başladı efkârına Türk’ün
 Bigânelerin farz edelim sıdk-ı makâlin
 Benzer mi aceb şîve-i güftârına Türk’ün
 Çingâne bile gayret-i cinsiyle mübâhâ
 Lanet ana kim çalışa idbârına Türk’ün
 Bigânelerin tarzına gittin ne kazandın
 Bir taş mı kodun gûşe-i dîvârına Türk’ün
 Kim aldı aceb kabza-i teshîre bu mülkü
 Yokdur dayanır savlet-i peykârına Türk’ün⁵
 Türklükdür eden bizleri bu ni’mete nâ’îl
 Mevlâ bereket-bahş ola hep varna Türk’ün
 Bu devleti biz sâye-i Türkîde edindik
 Nusret vere Hak şâh-ı cihândârına Türk’ün
 Düşmâna cefâ dostu vefâ Hakk’a temennâ
 Şâyân u sezâ işte bu mişvârına Türk’ün
 Gayret-keş-i cins olmayanun cânına sad yuf
 Var ise eger dînine îmânına sad yuf”

Yukarıdaki bendi şu şekilde nesre çevirmek mümkündür: *Türk’ün şiirlerine müdahale edip düşmanına baksız yere hak veren kimdir acaba? Yabancıların sözlerini Türk’ün eserlerine tercih etmekten vefâ tavrı razı mı olur? Bu zamanın halkı Türklük*

⁵ Bu beyit Abdî Divânı’nın yazmasında yer almayıp terkîb-i bendin, Ali Özdemir ve Hasan Özhan’ın *İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar* adlı çalışmalarında yer alan metninden alınmıştır. Zaten bu durumda şiirin bu bendi, diğer bendlerden bir mısra fazla olmaktadır.

ile övünürken (O), Türk'ün fikirlerine müdabale etmeye başladı. Yabancıların sözlerinin doğru olduğunu farz etsek de, Türk'ün söz söyleme şekline benzer mi hiç? Çingene dahi soyu ile övünürken Türk'ün alçılması için çalışana lanet olsun! Yabancıların tarzına ıyarak ne kazandın? Türk'ün duvarının köşesine bir taş mı koydun? Bu ülkeyi kim ele geçirdi (fethetti) acaba? Türk'ün hücumunun şiddetine dayanacak yoktur. Bizleri bu nimete nâil eden Türklüktür. Allah Türk'ün varına bereket bahsetsin. Biz bu devleti, Türklük gölgesinde edindik. Allah Türk'ün dünyayı tutan hükümdarına zafer versin. Hak'tan isteğimiz düşmana cefâ dosta vefa vermesidir. İşte bu Türk'ün tarzına yakışır ve uygun olandır. Soyunu savunmayanın varlığına yüzlerce kez yuh olsun! Eğer varsa dinine imanına yüzlerce kez yuh olsun!

SONUÇ

Türk fikir ve edebiyat hayatında, milliyetçilik düşüncesinin gelişimi, aşağı yukarı dünyadaki gelişime paralel olarak ilerlemiştir. Türk fikir ve edebiyat hayatında XIX. yüzyıldan önce, "Türk" ve "Türklük" kavramları, asla bugünkü dil, soy ve vatan birliğine dayalı çağdaş millet anlayışını ifade etmemiştir.

Görüldüğü gibi Abdî Bey, devrinin sosyal ve siyasal görüşlerini dikkatle tetkik ederek kişisel bakış açısıyla değerlendirmek suretiyle yeni fikirler ortaya koyabilen bir düşünür ve şairdir. Ayrıca uzun süre devlet mekanizması içinde bulunması ve mahkeme reisliği sırasında devlet ricali ile halka yakın olma fırsatını yakalaması, ona derin bir gözlem ve tahlil gücü vermiştir. Abdî Bey, Osmanlı Devleti'nin o günkü gidişatını iyi okuyan, aydınların sonu gelmeyecek bazı fikir akımları peşinde koştuğunu fark edebilecek bir şura sahiptir.

Abdî Bey Türk tarihini yakından tanıyor olmalı ki -kaldı ki bu durum o dönem Osmanlı aydınları arasında pek fazla yaygın değildir- Osmanlı Devleti'nin asıl kurucularının ve aslî unsurunun Türkler olduğunu vurgulamaktadır. O'na göre, "millet hıkkını tanımayan Allah'ın rahmetinden uzaklaşır". Abdî Bey'in bu manzûmede asıl seslendiği kişiler bazı Osmanlı aydınlarıdır. O, XIX. asırda mânâ kazanan ve yaygınlaşan Türk milliyetçiliğine, bazı aydınların şiddetle saldırısına anlam verememektedir. Zira bu dönemde, Osmanlı içinde Arap ve Arnavutlar gibi Müslüman topluluklar da dâhil bütün unsurlar, bir şekilde milliyetçilik yoluyla devletten ayrılma peşindedir. Buna karşılık, devlet adına en büyük fedakârlığı yapan Türk unsurunun kendi tarih ve kültürüne yönelişinin, bazı aydınlarca "ayrılıkçılık" olarak addedilmesi, Abdî Bey gibi sert mizaçlı, tenkide meyyal ve kalemi kuvvetli bir yazarı oldukça kızdırmış olmalıdır.

Abdî Bey'in farkında olduğu en önemli konulardan biri de Türklerin mizacının ve varlık gayesinin, müslümanlık ile birleşerek onun yolunda ve onu müdafa edip bayraklaştırmada sembol haline geldiğidir. O bu konuda: "Gayret-keş-i cins olmayanın cânına sad yusf Var ise eger dînine îmânına sad yusf" diyerek, millet duygusunun fitrî olduğunu, dolayısıyla milliyetinin şuuruna varamayan

Türkün, dinden ve imandan da nasipsiz olacağına işaret etmiştir. Israrla üzerinde durduğu konulardan biri de, devrinde hızla yaygınlaşan şuursuz Batı taklitçiliğidir. Abdî Bey'e göre kedi marifeti olmayanın şuursuz taklitçilikle bir şey elde etmesi ve kendini taklit ettiği kimselere kabul ettirmesi mümkün değildir.

Şimdiye kadar Türk şairleri arasında milletin Türk dilinin Türkçe ve bunların mukaddes değerler olduğunu açıkça haykıran ilk şairin Mehmed Emin Yurdakul olduğu söylenirdi. Onun:

"Ben bir Türküm dînim, cinsim uludur

Sînem, özüm ateş ile doludur

İnsan olan vatanının kuludur

Türk evlâdı evde durmaz; giderim!" (Akyüz 1986:511)

dörtlüğüyle başlayan manzûmesi bu yolda yazılmış ilk şiir olarak kabul edilirdi. Dikkat edilirse bu şiirin yayın tarihi 1897'dir. 1884 yılında vefat eden ve bu tarihten çok önceleri şiir yazmaya başlayan Abdî Bey, benzer sözleri Mehmed Emîn'den yirmi-otuz yıl önce kaleme almış olmalıdır. Bu sebepten Türk milliyetçiliği ve Millî edebiyat araştırmacıların, böyle bir şairi göz önüne almamaları veya haberdar olmamaları yadırganacak bir durumdur.

KAYNAKÇA

- Abdî Bey, *Dîvân*, İÜTYDK, T. 207.
_____, (1287/1870), *Nutk-ı Bî-Pervâ ve Akl-i Dânâ Beyninde Muhâverâ*, Terakî Matbaası, İstanbul.
AK, Coşkun (2001), *Bağdatlı Râhî Dîvânı*, C. I, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa.
AKÇURA, Yusuf (2001), *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Kültür Bak. Yay., Ankara.
AKYÜZ, Kenan (1986), *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, İnkılâp Kitabevi, Ankara.
BABACAN, İsrâfil (2000), "Şebinkarahisarlı Divan Şairi Abdî Efendi", *Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu*, s. 221-229, Şebinkarahisar Belediyesi Yay., İstanbul.
Davud Fatîm (1271/1855), *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul.
DİLÇİN, Cem (1997), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, TDK Yay., Ankara.
ERGÜN, Saadettin Nüzhet (?), *Türk Şairleri*, C. I, İstanbul.
GÜNDÜZ, Tufan (1999), "Osmanlı Tarih Yazıcılığında Türk ve Türkmen İmaji", *Türkler*, C. VII, s. 92-97, Ankara.
İNAL, İbnülemin Mahmûd Kemâl (1999), *Son Asır Türk Şâirleri*, C. I, AKM Yay., Ankara.
İPEKTEN, Haluk (1997), *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- İstanbul Üniversitesi *Türkçe Yazma Divanlar Kataloğu* (1967), , C. III-IV, s. 935., MEB Yay. İstanbul
- KARAKAŞ, Mehmet (1999), "İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Türk Milliyetçiliğinin Gecikme Nedenleri", *Türk Yurdu* 21. Yüzyıla Doğru Türk Milliyetçiliği Özel Sayısı, C. 19, S. 139-141, s. 227-232. Ankara.
- KOCA, Salim (1999), "Türk ve Türkmen Adının Menşei", *Türkler*, C. VII, s. 85-91, Ankara.
- KÖSEOĞLU, Nevzat (1999), "Milliyetçilik ve Türk Milliyetçiliği Fikrinin Doğuşu", *Türk Yurdu* 21. Yüzyıla Doğru Türk Milliyetçiliği Özel Sayısı, C. 19, S. 139-141, s. 309-327. Ankara.
- LEVEND, Agah Sırrı (1949), *Türk Dili'nin Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, TTK Yay., Ankara
- _____, (1984), *Divan Edebiyatı*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Mehmed Tahir (1333/1914), *Osmanlı Müellifleri*, C. II, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1977), *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, Ankara.
- ORTAYLI, İlber (2002), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C. X, s. 216-220, Ankara.
- ÖZDEMİR, Ali-ÖZHAN, Hasan (1983), *İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar*, Tekişik Matbaası, Ankara.
- ÖZGÜL, Metin Kayahan (2000), *Arayışlar Devri Türk Şiiri Antolojisi*, TDV Yay., Ankara.
- PALA, İskender (1999/1), "Klasik Şiirin Dünyalıları", *Türk Yurdu* 21. Yüzyıla Doğru Türk Milliyetçiliği Özel Sayısı, C. 19, S. 139-141, s. 189-192, Ankara.
- _____, (1999/2), "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şiirde Türk Kimliği", *Ab Mine'l-Aşk*, s. 59-69, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- SARINAY, Yusuf (2002), "İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Gelişimi", *Türkler*, C. XIV, 819-832, Ankara.
- Şemseddin Sâmî (1306/1888), *Kâmûsu'l-A'lâm*, C. IV, Maârif Vekâleti Yay., İstanbul.
- TUMAN, Mehmed Nâil, *Tuhfe-i Nâilî*, C. II, s. 664-665, Ankara.